

שיח מוסללים: סיפוריהם של סרבנים חברתיים בישראל

מירב פריץ

מאמר זה מתמקד בסיפוריהם, המושתקים עד כה, של נמנעים משירות צבאי מן הפריפריה החברתית בישראל. המאמר מציע לראות בפעולתם (המוכרת בשיח כ"השתמטות") סרבנות חברתית, כלומר התנגדות למערכת ההסללה הצבאית המנציחה את אי-השוויון המעמדי-עדתי בחברה. המשגה זו מערערת על הנטייה לראות בצבא זירה לניעות חברתית וחושפת את היפגעותם המעשית והסמלית של המוחלשים ממנגנוני הריבוד הצבאיים.

הסרבנות החברתית מכילה שני טיפוסים שיה מרכזיים. באחד, ההתנגדות למערכת המיון וההסללה הצבאית מנוסחת במפורש והנמנעים משירות צבאי ממשיכים לטפח, גם לאחר מעשה, את הניכור, את הטינה ואת הביקורת כלפי המוסד הצבאי. באחר, הנמנעים משירות צבאי נוקטים סרבנות חברתית מסתייגת, כלומר מתנגדים להסללה הצבאית בזמן אמת (לפני מועד הגיוס או במהלך השירות) אך בדיעבד הם מסתייגים מפעולתם באמצעות אשמה, חרטה, בושח ואימוץ מחדש של תכתיבים מיליטריסטיים.

כל אחד מטיפוסי השיח של הסרבנות החברתית מכיל מינונים שונים של התנגדות וקונפורמיות. השניות הזאת נגזרת מן המלכוד שבני הפריפריה החברתית נתונים בו ביחסיהם עם הצבא ועם המדינה. מצד אחד, הם עשויים לחוות את המערכת הצבאית כלא מתגמלת, מפלה ומשפילה ולסרב בנחישות להיות

* ד"ר מירב פריץ, התכנית ללימודי מגדר, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.
דואר אלקטרוני: meravper@gmail.com

המאמר הוא חלק מעבודת הדוקטורט שלי שכותרתה "הימנעות משירות צבאי ומקומה בסיפורי החיים של נשים וגברים בישראל". אני מודה למנחה שלי, פרופ' אורנה ששון-לוי, על הנחייתה המקצועית והאנושית לכל אורך הדרך. תודה מיוחדת אני חבה למרואיינות ולמרואיינים שהשתתפו במחקר, על שהסכימו לפתוח את דלתם ולחשוף בפניי, בפתיחות ובכנות יוצאות דופן, את סיפוריהם האישיים והכואבים לא־אחת.

חלק ממנה. מן הצד האחר, אי־שירותם בצבא מאיים על השתייכותם לקולקטיב הלאומי, והם ממסגרים בדיעבד את בחירתם כשיבוש לא רצוי במסלול החיים, כפוף לאידאל העקרוני של שירות צבאי משמעותי ומתגמל. למרות שניות זו ההימנעות משירות צבאי בפריפריה החברתית מתגלה כפרקטיקה שנסיונותיה, דרכי פעולתה וכוונותיה הן צורה של מחאה מעמדית, התובעת שוויון הזדמנויות, צדק בחלוקת המשאבים הקולקטיביים, ומעל הכול – הכרה חברתית.

מילות מפתח: מיצב חברתי־כלכלי, ריבוד, אי־שוויון מעמדי־עדתי, קיפוח, הסללה, שירות צבאי, התנגדות, סרבנות חברתית, סרבנות מטעמי מצפון, מחאה

”אַל תתְּגַיֵּם / זֶה הַמְּרָד // גַּם כִּכָּה / לֹא תִשָּׂיג דְּבָר / כֹּל הַהִבְטָחוֹת / שְׁמורוֹת לְלִבְנִים / וְכֹל הַהֲנָחוֹת / מִבְּטָחוֹת לִילְדֵיהֶם / וְגַם כִּכָּה הַזְּכוּיֹת / שְׁקולוֹת פְּחוֹת מִן הַדְּמָעוֹת / שֶׁל אִמָּה / אוֹ שֶׁל אִמּוֹ / [...] גֵּשׁ אֶל הַקֶּבֶץ / סִפֵּר לוֹ / עַל תְּלוּמוֹתֶיהָ: / הוּא יִחְשַׁב אוֹתָהּ לְמִטְרָף; / לָךְ אֵל הַרְוּפָא / שֶׁאֵל אוֹתוֹ / מְדוּעַ מוֹדָאִים שֶׁאֲתָה בְּרִיא / רַק לְפָנַי / שְׁשׁוּלְחִים אוֹתָהּ לְמוֹת // קַח אֶת שְׁלֹשׁ הַשָּׂנִים הַלָּלוּ / הַעֲנֵק אוֹתָן לְלֵב / שְׁטַח / אֲשֶׁ טוֹבָה / זֶה הַמְּקוֹם / הַמְּטַשְׁטֵשׁ אֶת הַגְּבוּלוֹת // אוֹ לְפָחוֹת / הַעֲנֵק אוֹתָן לְשִׁכָּל / קַח אֶת שְׁלֹשׁ הַשָּׂנִים לְחֵשֶׁב / לְחֻקְךָ / לְדַעַת / שֶׁהָרִי גַם אִם תִּבְקֹשׁ לְהִלָּחֵם וְלַהֲרֹג / הָרִי קָדָם עֲלֶיךָ לְגָלוֹת / מִיְהוּ בְּדִיוֹק / הָאוֹיֵב שֶׁלָּךְ.” (חַתוּכָה, 2015, מִכְתָּב לְנֹעַר מִהַפְּרִיפְרִיָּה).

אי־ציות לחובה החוקית לשרת בצבא בישראל עשוי להתממש באופנים שונים, ונהוג למיין אותם לשתי דרכי פעולה מרכזיות. האחת היא הסרבנות המצפונתית או הפוליטית, המבטאת צעד פומבי של סירוב לשרת בצבא או בפעולות צבאיות מסוימות מטעמים המוגדרים כמוסריים או מתוך מטרה מוצהרת להביא לשינוי במדיניות שהצבא מוציא אל הפועל (מנוחין, 2006). דרך הפעולה האחרת היא ההימנעות משירות צבאי, המוגדרת כמהלך סמוי שבו פרטים מבקשים ומקבלים פטור משירות צבאי על סמך סעיפי שחרור פורמליים שמערכת הנהלים הצבאית מעניקה להם.¹

1 לצורכי מחקר זה הגדרתי את ההימנעות משירות צבאי כך שהיא תשקף, ככל הניתן, את התופעה המוכרת בשיח החברתי כהשתמטות. לפי הגדרה זו, הנמנעים משירות צבאי הם גברים ונשים שיומו את שחרורם משירות צבאי סדיר באמצעות הצהרה על אי־התאמה רפואית, פסיכולוגית או נפשית לשירות, ובקרב נשים – גם באמצעות הצהרה על דתיות (בקרב נשים לא דתיות) או באמצעות נישואין שתכליתם היא שחרור מן הצבא. בהגדרה זו אין נכללים פרטים המקבלים פטור משירות על בסיס שיוכם המגורי (ערבים, חרדים ונשים דתיות), וכן פרטים שהצבא מעניק להם מראש, ובלי שיהיו מעורבים בתהליך, פטור משירות צבאי (בעיקר בשל עבר פלילי או מגבלות רפואיות חמורות).

ההבחנה בין הסרבנות לבין ההימנעות משירות צבאי נעוצה בדרכי פעולתן השונות. ואולם, נהוג לייחס לכל אחת מן התופעות גם מניעים מסוג שונה בתכלית, ומניעים אלו מארגנים את המדרג במעמדן הפוליטי והמוסרי. לסרבנים מיוחסים שיקולים אידאולוגיים פוליטיים, המכוננים אותם בחוגים מסוימים כנשאים של תכונות ראויות להערכה, ובהן חוסן מוסרי, נאמנות מצפונית ואחריות אזרחית (למשל, אלגזי, 2004; Weiss, 2014). לנמנעים משירות צבאי, לעומת זאת, מיוחסים אינטרסים וצרכים אישיים-תועלתניים, בעיקר חומריים, המזוהים עם אנוכיות, פינוק יתר, חוסר מוסריות ואזרחות לקויה. העמדה החשדנית והמתייגת הננקטת כלפי הנמנעים משירות צבאי מכוננת את הכללתם בשיח החברתי במונח המופך "משתמטים" (Livio, 2012), קטגוריית שיח המובחנת מן הסרבנות הן בהקשרים השליליים המוטמעים בה והן בהיותה מילת גנאי חיצונית שלרוב אינה תואמת את ההגדרה העצמית של חבריה.

הנטייה לראות בהימנעות משירות צבאי דרך פעולה המונעת משיקולים ומאינטרסים אישיים מנתקת אותה מן הממדים המרכזיים המזוהים עם הסרבנות הפוליטית – אידאולוגיה, מחאה והקרבה עצמית. לטענתי, גישה זו מציגה רק חלק מתמונה רחבה יותר, כפי שהיא משתקפת בחוויה הפנומנולוגית של נמנעים משירות צבאי הממוקמים בפריפריה החברתית בישראל.² בחינת המשמעויות שפרטים אלו מעניקים לפעולתם חושפת כי הם מבטאים, בתפיסה ובמעשה, מחאה על דחיקתם הסמלית לשוליים הצבאיים והחברתיים. מקורה של המחאה הוא בתפיסה שההשתלבות במסלול הצבאי אינה כדאית עקב חלוקה לא שוויונית של התגמולים הצבאיים. תפיסה זו עשויה להיתרגם לחוויה אינטואיטיבית או מפורשת של חוסר צדק חברתי ולחזק את התודעה המעמדית, שהעצמי מזהה בה את הכשלים הנובעים ממיקומו המוחלש. לצד הכוחות המניעים את ההימנעות משירות צבאי, גם טקטיקות העימות שהיא מתממשת באמצעותן מעוגנות בתביעה מעמדית לזכות בנגישות שווה למשאבים המדינתיים, בנראות ובהכרה חברתית.

המחאה המגולמת בהימנעות משירות צבאי חושפת ממד לא מוכר במערך המשמעויות שהצבא מקבל בפריפריה החברתית. נהוג להצביע על כך שבעשורים האחרונים גברה נטייתם של צעירים ממוצא מזרחי (להלן מזרחים) ממעמד נמוך לראות בצבא מקור להעצמה אישית, לצבירת הון סמלי ולניעות חברתית, כפי שמתקף למשל בעליית חלקה של קבוצה זו במערך הלוחם של צה"ל (לוי, 2007). ואולם, טענה זו אינה מתחשבת בכך שהדרגים הנמוכים בצבא ממשיכים להיות מאוישים בעיקר על-ידי חיילים מזרחים ממעמד נמוך (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008). במאמר זה אראה שבאזורים אלו, שבהם השוליות המעמדית-עדתית מתורגמת לשוליות צבאית, צומחת תגובת-הנגד בדמותה של ההימנעות משירות צבאי. אף שדרך פעולה זו אינה מתורגמת למחאה ציבורית מאורגנת, היא מבטאת צורה של התנגדות מעמדית לכוון הקונקרטי המופעל על הפרט כאשר הסדר המדינתי והסדר החברתי משתפים פעולה.

2 על המשמעויות של התופעה במעמד הבינוני ראו פרץ (2014).

לנוכח כל אלו אני מציעה לכנות את ההימנעות משירות צבאי המתגבשת בפרופריה החברתית, "סרבנות חברתית". בכך אני שואלת את המונח "סרבנות" מן הסרבנות המצפונית והפוליטית ומייחסת אותו ל"משתמטים" מן הפרופריה החברתית. המשגה זו מבקשת לערער על הדה־פוליטיזציה של ה"השתמטות" היוצרת את הבחנתה מן הסרבנות, ולהצביע על ממדי המחאה המעמדית־עדתית השזורים בה. עם זאת, כפי שאדגים בהמשך, סיפוריהם של המשתמטים במחקר מורים שהסרבנות החברתית אינה אחידה, אלא מתפצלת לשני טיפוסים שיה מרכזיים, שהמחאה שזורה בהם בממדים ובאופנים שונים. בשיח אחד, הסרבנים מבטאים התנגדות מתמשכת להסללתם לדרגים הנמוכים בצבא, והם ממשיכים לטפת, גם לאחר מעשה, את הניכור, את הטינה ואת הביקורת כלפי המערכת הצבאית. בשיח האחר, הסרבנים נוקטים מחאה חולפת, ולאחר מעשה הם מסתייגים ממנה באמצעות אשמה, חרטה, בושה ואימוץ מחדש של תכתיבים מיליטריסטיים.

כל אחד מטיפוסי השיח של הסרבנות החברתית שאציג בהמשך מכיל מינונים שונים של התנגדות וקונפורמיות. השניות הזאת נגזרת מן המלכוד שבני הפרופריה החברתית נתונים בו ביחסיהם עם הצבא, בהיותו מוסד מרכזי ורב־השפעה במדינה שסועה מבחינה חברתית. מצד אחד, בויקה למיקומם החברתי הם עשויים לחוות את המערכת הצבאית כלא מתגמלת, מפלה ומשפילה ולסרב בנחישות להיות חלק ממנה. מן הצד האחר, אי־שירותם בצבא מאיים על השתייכותם לקולקטיב הלאומי, והם ממסגרים בדיעבד את בחירתם כשיבוש לא רצוי במסלול החיים, כפוף לאידאל העקרונות של שירות צבאי משמעותי ומתגמל.

תחושת המלכוד העולה מסיפוריהם של הסרבנים החברתיים, כפי שאראה בהמשך, טוענת את מערכת היחסים בין הצבא לבין החברה במשמעויות חדשות. לא רק השירות הצבאי, אלא גם אי־השירות בצבא, מעצבים בקרב בני הפרופריה החברתית חוויה מובחנת מבחינה מעמדית החשופה למרחבים מוגבלים של הכרה חברתית, של אפשרויות המרה ושל השלמה עצמית, לעומת עמיתיהם מן המיקומים החברתיים המבוססים. תהליך זה משתלב היטב במכלול המנגנונים המרכזיים החודרים לכל שדות הפעולה האנושיים ומשמרים את הקיטוב החברתי בהתמדה עיקשת.

(אי)שירות בצבא מנקודת מבט אתנר־מעמדית

רעיון צבא ההמונים, שנוצר ומוסד על־ידי מדינת הלאום המודרנית, טמן בחובו הבטחה חברתית. הוא ביטא את הציפייה שהשירות הצבאי ישמש סוכן של אינטגרציה ושוויון חברתיים בזכות התאספותם של פרטים בעלי רקע אתנר־מעמדי שונה תחת קורת גג אחת ובזכות חתירתם למטרה לאומית משותפת (Krebs, 2004). בד בבד, מודל הגיוס האוניברסלי יצר קשרים הדוקים בין שירות צבאי לבין חובות וזכויות אזרחיות. תהליך זה הפך את השירות הצבאי למנגנון שאיננו מסתפק בהכללה בקולקטיב, אלא גם יוצר

מדרגים מעמדיים, אתניים ומגדריים של אורחות, הנגזרים מחלוקת העבודה הצבאית, וכן הדרה חברתית-פוליטית של מי שאינם משרתים בצבא מסיבות שונות (Burk, 1995). בישראל התרחש תהליך דומה, שבו הציפיות הגבוהות שהוטלו על השירות הצבאי התנפצו על הקרקע של המציאות החברתית. מיום היווסדה אימצה מדינת ישראל את עקרון הגיוס האוניברסלי, והיא אף הגדילה לעשות והייתה למדינה היחידה המחילה אותו גם על נשים. ההסדר החובק-כול הזה נשען במידה רבה על החזון שהשירות הצבאי יתפקד ככור היתוך עצום המבטל הבדלים חברתיים וכמסלול מעבר לאומי לאורחות שווה. ואולם, מדיניות הגיוס של צה"ל יצרה מציאות שחרגה במידה ניכרת מחזון זה, והשירות הצבאי הוסיף ממדים חדשים לחלוקות ולהבדלים החברתיים שהוא הבטיח לטשטש או לבטל לחלוטין (Cohen, 2008).

אחת הדרכים שהצבא משכפל או מעמיק באמצעותן את הפערים החברתיים מבוססת על ההבחנה שהוא יוצר בין קבוצות חברתיות המשרתות בצה"ל לבין קבוצות חברתיות שאינן משרתות בו. אי-גיוס לצבא של רוב בני המיעוט הערבי נעוץ בשיקולים המוגדרים כביטחוניים, והוא ניוון ממעמדם כאזרחים סוג ב ואף מזין אותו, כקבוצה שלא עברה את אחד המבחנים המרכזיים לאורחות טובה, להוכחת נאמנות ולקבלת הטבות מן המדינה (Smooha, 1990). החרדים, הפטורים משירות צבאי על-פי חוק, חשופים גם הם לשלילה של הטבות כלכליות המוענקות רק ליוצאי צבא, ובעיקר לביקורת ציבורית קשה בגין אי-השתתפותם בנטל הצבאי-לאומי (Stadler & Ben-Ari, 2003). שני מקרים אלו מדגימים את האופן שבו ההסדר המדינתי, הממסד את אי-שירותן בצבא של קבוצות חברתיות, פועל בו-בזמן להנצחה, להעצמה ולהצדקה של שוליותן החברתית.

המנגנון הצה"לי פועל לחיזוק המדרג החברתי גם בקרב הקבוצות הנמנות עם שורותיו. הצעירים הלא יהודים הנקראים לשרת בצה"ל (דרוזים וצ'רקסים), עשויים לסבול מיחס חשדני המטיל ספק בנאמנותם לצבא ולמדינה ומגביל את אפשרותם להתקדם או להשתלב בדרגים הגבוהים של הארגון הצבאי (Peled, 1998). במונח הזה, ישראל אינה שונה ממדינות אחרות המאופיינות בפיצולים אתניים דומיננטיים, ובפרט ממדינות שיש בהן מיעוטים המזוהים כבעלי קשר משפחתי עם מדינות אויב. בני המיעוטים המשולבים בצבא חשופים במדינות אלו לבידול או להדרה המבוססים על שיקולים פוליטיים ולא דווקא על צרכים ארגוניים, והצבא משמש מנגנון המרכד בין קבוצות אתניות שונות ואמצעי לשימור מעמדה של העילית האתנו-מעמדית (Enloe, 1980; Peled, 1998).

בקרב האוכלוסייה היהודית המשרתת בצבא, המדרג החברתי מחוזק באמצעות שני צירים מרכזיים הקובעים את חלוקת העבודה הצבאית: הציר המגדרי והציר המעמדי-עדתי. בעוד המגדר הוא אמת מידה גלויה ורשמית המכתיבה דפוסי שירות שונים לגברים ולנשים, הציר המעמדי-עדתי אינו מסומן מראש כמשתנה גלוי ובר-השפעה, אך הוא משפיע באופן עקיף וסמוי על מערכת ההשמה הצבאית בתיווכו של הריבוד המעמדי-עדתי העמוק בחברה הישראלית (סמוחה, 1983/4; ששון-לוי, 2003). עקרון

המיון הצבאי, המבוסס על התאמה גבוהה בין התפקיד הצבאי לבין כישוריו הקודמים של המגויס, מוביל להצבתם של מעוטי ההשכלה הפורמלית (בעיקר מזרחים ממעמד נמוך) בתפקידים נמוכי יוקרה ומיצב (סטטוס), והצבה זו ממשכה את הסלתם למקצועות נמוכי שכר בשוק העבודה. לעומתם, מגויסים מן המעמד הבינוני נהנים מרקע מועדף ומן האפשרות לשרת בצבא בתפקידים גבוהי מיצב, הניתנים להמרה ליתרונות ולמסלולים אטרקטיביים בשוק העבודה (סמוחה, 1983/4; Levy & Sasson-Levy, 2008). גם התפקידים הקרביים, הפתוחים לגברים ממעמדות חברתיים שונים, מופרדים ליחידות עילית וליחידות נמוכות מיצב, שהרכבן משקף את החלוקה המעמדית-עדתית בחברה, ותרבותן אף מחזקת את ההבניה המדרגית של זהויות על בסיס עדתי (קחטן, 2013).

אף שמערכת המיון הצבאית מקנה עדיפות לצעירים מן המעמד הבינוני-גבוה, בעשורים האחרונים התגברה השתלבותן של הקבוצות הפריפריאליות בדרגים הגבוהים של הצבא (לוי, 2007). הצבא מציע לחברים בקבוצות אלו ניסיון והכשרה מקצועיים שאינם נגישים להם במגזר האזרחי, וכן הזדמנות לתפיסה עצמית וחברתית שלפיה הם תורמים ל"טוב המשותף", תפיסה הקוראת תיגר על הדרתם הסמלית מן הצבא ומן החברה. עם זאת, תהליך זה כרוך בשחיקה ההדרגתית שחלה במעמדו החברתי של הצבא ובאפשרויות ההמרה האזרחיות של השירות הצבאי. כתוצאה מכך, קידומן של הקבוצות הפריפריאליות בצבא לא שינה באופן מהותי את מיקומן הנמוך במארג החברתי בישראל, אף שהוא העניק להן הזדמנויות חדשות להפקת תגמולים חומריים וסמליים (שם).

הספרות העוסקת בנכונות לשרת בצבא מעלה אפוא את הטענה שקבוצות בפריפריה החברתית הן הנהנות העיקריות בעת הזאת מן התמורה המגולמת בשירות הצבאי, ואילו הקבוצות הדומיננטיות עוזבות בהדרגה את שורות הצבא בשל ההפנמה של רעיונות גלובליים ואינדיווידואליסטיים ובשל היווצרותן של הזדמנויות חדשות להשיג תגמולים ומיצב חברתי (בן-אליעזר, 2012; לוי, 2007). שתי המגמות המעמדיות המנוגדות האלה משמשות הנחת יסוד בספרות המחקר ובשיח, אף שהן לא נבחנו מעולם בשיטתיות מנקודת מבטם המתבקשת של "חסרי המוטיבציה" לשרת בצבא. בנסיבות אלו, גם הגישה הביקורתית, הגורסת כי צה"ל ממסד את מעמדם הנחות של המזרחים בחברה, נוטה להניח שההימנעות משירות צבאי במיקומים המוחלשים משקפת בעיקרה עוובה חברתית ולא מחאה אידאולוגית (סמוחה, 1983/4), או לחלופין, מונעת בעיקר משיקולים כלכליים מידיים של פרנסת המשפחה (Weiss, 2016). יוצא דופן בהקשר הזה הוא מאמרו של עמור (2010), שהציע לראות בנטישתם של בני הפריפריה החברתית את הצבא חלק ממכלול פעולות המבטאות סירוב חברתי, כלומר תגובת-נגד להסלתם לדרגים הנמוכים והלא מתגמלים של הארגון הצבאי.

באמצעות סיפוריהם של הנמנעים משירות צבאי מן הפריפריה החברתית אבסס לראשונה ברמה האמפירית-איכותנית את טענתו של עמור (2010), שההימנעות משירות צבאי של צעירים אלו מבטאת סירוב חברתי, ואף ארחיב את הטענה ואוסף לה היבטים

חדשים, המצביעים על מגבלותיה של ההתנגדות במיקומים המוחלשים. מורכבות זו מעניקה לדינמיקה המתעצבת בין הצבא לבין המבנה החברתי ממדים נוספים, שאינם רק ממדים כלכליים – ממדים הקשורים לעולמות הרעיוניים, התרבותיים והרגשיים שמתוכם פועלים פרטים המסרבים לקבל את המשמעויות היום-יומיות הנגזרות ממיקומם החברתי המוחלש.

הערות מתודולוגיות

מאמר זה הוא חלק ממחקר רחב יותר שעסק בהימנעות משירות צבאי ובמשמעויות שהתופעה מקבלת בסיפורי החיים של נשים ושל גברים מן המעמד הבינוני ומן המעמד הנמוך בישראל. המחקר התבצע בשיטה הפנומנולוגית² פרשנית, המסבירה ומפרשת את הפרקטיקה החברתית באמצעות מערכת המשמעויות, התפיסות והתיאורים שמבצעה מנסחים. התבססות על נקודת המבט של סוכני הפעולה החברתית כאמצעי לניתוח הסוציולוגי נעוצה בהנחה שהחוויה האנושית היא חלק בלתי נפרד מן המבנה החברתי ומאפשרויות הפעולה בתוכו (Holstein & Gubrium, 1998).

משתתפים

הניתוח המוצע כאן מבוסס על ראיונות עומק עם 22 נמנעים משירות צבאי (15 גברים ו-7 נשים) שגדלו באזורי הפריפריה של החברה הישראלית. סביבת המגורים הוגדרה כפריפריה במונחים חברתיים-כלכליים ותרבותיים, ולא במונחים גאוגרפיים. הגדרה חברתית-כלכלית זו התבססה הן על התפיסות הרווחות בציבור והן על תפיסות המרואיינים, המזהות יחד את סביבת המוצא שלהם עם הכנסה נמוכה, עוני, מצוקה ועזובה חברתית. הגדרה זו תואמת את ההנחה שפריפריה היא תופעה המשקפת ריבוד מעמדי-עדתי הנוצר ממדיניות מרחבית בלתי שוויונית של חלוקת המשאבים הלאומיים והעירוניים, ולא בהכרח ממיקום גאוגרפי (Tzfadia & Yacobi, 2011).

מספר המרואיינים שמאמר זה מתבסס על דבריהם אינו מתיימר לשמש מדגם סטטיסטי מייצג של התופעה הנחקרת.³ גישה זו עולה בקנה אחד עם הגישה הרווחת בסוציולוגיה האיכותנית, הנשענת על מספר קטן יחסית של ראיונות עומק ועל לוגיקת "מקרה המבחן", שלפיה מספר הראיונות נקבע כמספק כאשר מגיעים לרוויה, כלומר כאשר הראיונות מתחילים לחזור על עצמם ומספקים מעט מאוד מידע חדש או מפתיע על נושא המחקר (Small, 2009).

3 אין נתונים מוסמכים הנוגעים לממדיה של תופעת ההימנעות משירות צבאי, כפי שהיא מוגדרת לצורכי מחקר זה, אך מדד חלקי להיקף התופעה עשוי לספק הנתון שלפיו כ-5% מכלל המועמדים לשירות ביטחון מקבלים פטור מגיוס על סמך אי-התאמה – שם הקוד שצה"ל משתמש בו כדי לתאר את הליבה של מה שמכונה בשיח "משתמטים משירות" (Cohen, 2007).

את המרואיינים איתרתי בשתי דרכים עיקריות. תחילה נקטתי את שיטת "כדור השלג", שתרה אחר מרואיינים דרך מעגלים אישיים וחברתיים רחבים, ופרסמתי מודעות לאיתור האוכלוסייה הרלוונטית ברשתות חברתיות וברשימות תפוצה באינטרנט. מהלך משולב זה הוביל לאיתור מרואיינים שרובם המכריע היו ממוצא אשכנזי, בני המעמד הבינוני, שגדלו באזורים מבוססים ברחבי הארץ. על מנת להרחיב את הפרופיל החברתי של המדגם העסקתי שתי תחקירניות שאיתרו באזורי פריפריה מרואיינים נוספים, המשתייכים למה שנתפס בציבור כמעמד חברתי-כלכלי נמוך.

מכלל 22 המרואיינים, 7 גדלו בשכונות המזוהות עם עוני ומצוקה בדרום תל אביב, והם עדיין מתגוררים בהן. 15 האחרים מגיעים משכונות עירוניות אחרות או מיישובים המזוהים לפי התפיסות הרווחות עם רמה חברתית-כלכלית נמוכה ופרוסים בכל רחבי הארץ.

שלא במפתיע, השיוך הפריפריאלי המאפיין את סביבת המגורים המקורית של המרואיינים, כפי שהוגדר למעלה, התגלה כחופף במידה רבה לשיוכם העדתי המוחלט (על חפיפה זו ראו, למשל, סמוחה וקראוס, 1986). רוב מכריע – 18 מן המרואיינים – נולדו בארץ להורים ממוצא מזרחי (שנולדו או שהוריהם נולדו במדינות ערביות או מוסלמיות), מרואיין אחד עלה לארץ בילדותו מאתיופיה, ורק 3 מן המרואיינים הם ממוצא אשכנזי או מעורב. כמו כן, 17 מן המרואיינים היו מועסקים בעת הריאיון במשלחי יד המזוהים עם מיצב חברתי נמוך (בהם מכוונאות רכב, זבנות, עבודות מטבח, ניקיון ועיצוב שיער) או שהיו חסרי תעסוקה. המדגם המנותח במאמר זה מייצג אפוא מיקום מעמדי-עדתי מוחלט בחברה הישראלית, שאותו לוכדת הגדרתם הכוללת כבני הפריפריה החברתית.

מתוך כלל המרואיינים, 10 לא התגייסו כלל, ו-12 יזמו וקיבלו את הפטור לאחר ששירתו בצבא תקופה שאינה עולה על מחצית מתקופת השירות הקבועה בחוק (3 שנים לגברים ושנתיים לנשים). רובם המכריע של המרואיינים קיבלו פטור על בסיס אי-התאמה או אי-כשירות נפשית. גילם של המרואיינים בעת הריאיון היה 25 או יותר, והוא נבחר על מנת לספק נקודת מבט שאינה קרובה מדי לאירוע המכונן ושיש ביכולתה למקם את ההימנעות משירות צבאי בהקשרים רחבים ומשתנים על ציר הזמן.

הראיונות

את כל הראיונות ערכתי בעצמי, והם נפתחו בהצגת נושא המחקר ובהבטחה למרואיינים ששמים ופרטים מזהים אחרים מן הביוגרפיה שלהם לא ייחשפו (שמות המרואיינים המופיעים במאמר זה בדויים). בתחילת הריאיון ביקשתי מן המרואיינים לספר לי את סיפור חייהם, ולאחר מכן הם התבקשו להתמקד בסיפור ההימנעות שלהם משירות צבאי. הצעתי להם להתחיל את סיפורם מן הרגע שקיבלו בו את הצו הראשון. בשלב האחרון עברתי לשאלות פתוחות, שביקשו לעמוד על היבטים רלוונטיים שלא עלו (או

שעלו בקצרה) במהלך הריאיון, בפרט היבטים הנוגעים לנסיבות, למניעים ולהשלכות החברתיות והמקצועיות שהמרואיינים מייחסים לאי־שירותם בצבא. מניתוח הראיונות עולה כי המרואיינים מנתבים את רכיב המחאה המוטמע בסירובם לשרת בצבא לשני כיוונים הפוכים – חלקם מבקשים לשמר או להעצים אותו, ואילו האחרים שוללים אותו בתכלית לאחר מעשה. מהלכים אלו יתוארו באמצעות שני טיפוסים שית, שכל אחד מהם מאפיין כמחצית מן המרואיינים. למרות ההבדלים הניכרים ביניהם, שני טיפוסים שית אלו מכילים דפוסים מעמדיים משותפים הקושרים אותם יחד כדרך פעולה פוליטית־חברתית.

ממצאים

שיח ראשון: סרבנות חברתית מתמשכת

הבחירה האישית והלא נורמטיבית להימנע משירות צבאי אינה יכולה לחמוק משאלת המניעים שכוננו אותה ושמסדירים את מעמדה החברתי. המרואיינים מסבירים את החלטתם שלא לשרת בצבא באמצעות מערך של סיבות הקשורות בתגמולים החומריים והסמליים שהם צפויים להפיק, או לא להפיק, מן השירות. כך, למשל, סיפרה לירון (מובטלת, בת 28, מזרחית, לא התגייסה לצבא):

לא כל כך רציתי לשרת בצבא, האמת היא. אמרתי: בשביל 400 שקל, 300 שקל, אני לא אשרת בצבא. אני צריכה כסף, אני אצא לעבוד [...] פה זה שכונת מצוקה. אנשים מעדיפים לצאת לעבוד. אנשים כבר עובדים, חייבים לפרנס, חייבים לעזור בבית [...] ומראש ידעתי שזה לא יעזור לי, שזה לא ייתן לי שום דבר. גם ככה ישימו אותי בתפקיד לא משהו [...] בחורה שהיא לומדת היא תהיה בתפקיד אחר, יצא ממנה משהו, אולי זה גם יעזור לה במהלך החיים [...] אבל אם אני לא בתפקיד גדול, אז מה יש לי להיות פקידה? [...] והיום אני רואה שלא טעיתי [...] עובדה שבעלי עשה צבא וזה לא כל כך עוזר לנו בחיים [...] זה לא תורם, מבחינת החיים עצמם, בעזרה שהמדינה אמורה לעזור לנו. ככה ביום־יום אנחנו לא מרגישים שבגלל שהוא עשה צבא אז יש לנו משהו שונה. וחבל. כי מראש יודעים שזה לא יעזור, ומראש לא מתגייסים.

שלושה סעיפים מרכזיים הפכו את ה"עסקה" שהוצעה ללירון, בדמותו של השירות הצבאי, לבלתי אטרקטיבית במיוחד. ראשית, בתקופת השירות הצבאי היא תרוויח סכום זעום הנמוך במידה ניכרת מיכולת ההשתכרות שלה בשוק האזרחי – שיקול המתואר כטיפוסי לשכונת המצוקה שגדלה בה, כלומר למעמדה החברתי־כלכלי הנמוך. שנית, השילוב בין השכלתה החלקית לבין זהותה המגדרית צפוי להציב אותה בתפקיד שולי בצבא, ככל הנראה של פקידה, תפקיד שהוא בִּרְת המחדל לרוב המתגייסות

מן המעמד הנמוך. אף שהזיהוי של תפקיד הפקידה בצבא עם חוויה של אי־מימוש עצמי, שעמום והשפלה מיוחס לרוב לנשים מן המעמד הבינוני (Lomsky-Feder & Sasson-Levy, 2015), נראה שהוא חלחל גם לתפיסותיהן של נשים מן הפריפריה החברתית. במקרה של האחרונות, תפקיד הפקידה מסמל לא רק את נחיתותן המגדרית, אלא גם את נחיתותן המעמדית, ושילוב זה עשוי ליצור, כמו במקרה של לירון, הסתייגות מלכתחילה מן הגיוס לצבא. שלישית, התפקיד הצבאי הצפוי ללירון נתפס בעיניה כבלתי ניתן להמרה סמלית וכלכלית בחיים האזרחיים. מערך ההצדקה הכולל של לירון מתחזק לאורך השנים בעקבות אכזבתה מכך שהשירות הצבאי של בן־זוגה לא הקנה להם זכויות יתר ולא שיפר את מצבם כווג צעיר המגדל שני ילדים קטנים בדוחק כלכלי.

מערכי ההסבר של לירון הם תוצר של התמורות שחלו בעשורים האחרונים בגישות של פרטים אל השירות הצבאי. תמורות אלו משתקפות במעבר מ"צבאיות נתינית", שבה החובה לשרת בצבא מתקבלת בלא תנאי, ל"צבאיות חווית", שבה השירות הצבאי מותנה בשאיפות ובאינטרסים של הפרט (לוי, לומסקי־פדר והראל, 2007). הספרות מייחסת את ההפרה של יחסי החליפין בין הפרט לבין הצבא, המכונים גם "המשוואה הרפובליקנית" או "העסקה הרפובליקנית", בעיקר לבני המעמד הבינוני. לפי פרשנות זו, האתוס האישי־חומרי המתחזק יצר בקרב השכבה החברתית המובילה מקורות חדשים להשגת תגמולים כלכליים וסמליים והוביל לירידה בנכונותה להקרבה צבאית (Levy, 2008). ואולם, תפיסה מקובלת זו אינה עולה בקנה אחד עם נקודת המבט של הנמנעים משירות צבאי שחקרתי. מניעים והסברים המשקפים כעס על ההפרה של העסקה הרפובליקנית היו דומיננטיים דווקא בקרב הנמנים עם הפריפריה החברתית. לעומת זאת, נמנעים משירות צבאי מן המעמד הבינוני נטו להדגיש בסיפוריהם היבטים רגשיים – ובפרט תחושות של חרדה, אי־הלימה, אבסורד וניכור כלפי הזירה הצבאית – כמניע מרכזי לפעולתם (פרץ, 2014). נראה אפוא שבניגוד לתפיסה המקובלת, דווקא במיקומים המוחלשים, ולא במיקומים המבוססים מבחינה חברתית, חוסר הנכונות לשרת בצבא מתעצב כתגובה לערך ההמרה הנמוך של השירות הצבאי.

השיח המסביר את הבחירה שלא לשרת בצבא במונחים של יחסי חליפין בין מחיר לבין תמורה קשור בקשר הדוק למיקום הפריפריאלי של דובריו. בדומה לחיילים בתפקידי צווארון כחול המשתמשים בשיח של דאגה לבית ולמשפחה כדי להצדיק את אי־הקרבות שלהם (ששון־לוי, 2003), גם הנמנעים משירות צבאי מן הפריפריה החברתית (נשים וגברים כאחד) נוטים לספר כי נאלצו לעבוד לפרנסתם מגיל צעיר, בדרך כלל לפני מועד גיוסם הצפוי. בנסיבות אלו שימשה נורמת השירות הצבאי כגורם שפגע באופן ישיר ומידי ביכולת ההשתכרות שלהם, ופגיעה זו שחקה את מחויבותם לשרת בצבא (ראו גם Weiss, 2016). שלא במפתיע, צעירים שחלק מרכזי מהווייתם היום־יומית נתון לדאגה כלכלית, מתקשים להתעלם מן העובדה שהשכר המינימלי המוצע להם בשוק העבודה האזרחי, כפוף לחוק שכר המינימום, גבוה במידה ניכרת מן השכר שהמערכת הצבאית מבטיחה להם, כפוף לעקרון גיוס החובה.

למרות נוכחותה הדומיננטית של המשכורת הצבאית במערכי ההסבר של המרואיינים, מסיפוריהם עולה כי ההפרה ביחסי החליפין הרפובליקניים נבעה בעיקר מן התמורה הסמלית (ולא הכלכלית) הנמוכה שהייתה מגולמת לתפיסתם בשירות הצבאי. רבים מן המרואיינים תיארו את אובדן יכולת ההשתכרות בתקופת השירות כמחיר שהיו מוכנים "לספוג", לו יכולת ההמרה של השירות הצבאי לתחושת הערך שלהם או למשאביהם האזרחיים הייתה מפצה עליו. גם הסבר זה קשור באופן הדוק במיקום הפריריאלי של דובריו. חוסר הכדאיות במקרה הזה נעוץ באי שביעות הרצון של הדוברים מן התפקידים הלא יוקרתיים, המשפילים ונטולי האופק התעסוקתי שהצבא מקצה להם. מקצתם (כגון לירון, שדבריה הובאו למעלה) הניחו מלכתחילה שהם אינם צפויים להשתלב באזורים המתגמלים של הצבא ואף לא ניסו להיכנס בשעריו. אחרים הגיעו למסקנה דומה וביקשו לבטל את העסקה הרפובליקנית לאחר אכזבה עמוקה מתהליך המיון הצבאי. כך, למשל, סיפר יוסי (מורה, בן 35, מזרחי, שירת בצבא למעלה משנה):

שמו עליי פס ושלחו אותי לתפקיד שאין לי שום קשר אליו. לא רק שאין לי שום כישרון טכני מיוחד, יש לי כישרונות אחרים שלא התייחסו אליהם [...] אז נפל לי האסימון פחות או יותר, כאילו באיזה מערכת אתה נמצא [...] זו הייתה נקודת מפנה ביחס שלי לצבא, מאיזשהו יחס תמים ליחס שמבין ש-הופה, תתחיל להשתמש במה שאתה יודע בשביל להסתדר או לעוף מפה [...] בקיצור, הגעתי לשם לבסיס, עשיתי בעיות, התחכמתי לו [...] הוא שלח אותי באותו יום חזרה לבקו"ם [...] ניסו לשים אותי אצל המפקד בקו"ם, להיות שומר שם, ולא הסכמתי, עשיתי לו בעיות גם כן [...] קיבלתי שיבוץ לקריה [...] התחלתי בתור ש"ג אבל מהר מאוד הפכו אותי לנהג שמה [...] אתה בא, אתה הולך ב-2, להתראות. למחרת אתה הולך ב-11, ההוא בא ב-2, הולך ב-6. כמו אסירים משוחררים שרק מסדרים להם תנאים שהם יסכימו לעבוד [...] כולם נמצאים שמה בגלל שאתה חייב לעשות את זה, ותן לי רק לגמור עם זה וסלמאת. אבל תן לי גם ת'זמן שלי שאני אוכל ללכת לעבוד [...] בינתיים רצים קטעים עם חבר'ה, יושבים, צוחקים ביחד. וזהו, מעבירים את הזמן. באמת, זה כמו שכונה. זה היה כמו עוד איזה סניף של השכונה פשוט [...] זה לא היו כאלה שעשו שם עבודה ומשתמשים בצבא כדי להתקדם [...] אתה רואה את האשכנזים מתברגים במשרות, המזרחים יושבים אֶתך בחדר נהגים.

נקודת המפנה שעיצבה את חוסר הנכונות של יוסי לשרת בצבא קשורה בהצבתו בתפקיד שאינו הולם את שאיפותיו ואת תפיסתו העצמית. מרגע זה הלך והשתבש המסלול הצבאי של יוסי עד שהוא הפך לנהג, תפקיד הממוקם בתחתית המדרג של הוזהויות הצבאיות. אף על פי שתפקיד זה מאופיין בתנאי שירות נוחים יחסית, והוא אף מאפשר להשתלב בשוק העבודה האזרחי, הוא נטול הילה, יוקרה ותגמולים עתידיים, ויוסי חש שהוא בוכזו זמן מוחלט, שגרה רצופה בפעולות חסרות משמעות – הן מבחינת הפרויקט הצבאי והן

ברמה האישית. החוויה האישית של זלזול מצד המערכת הולידה עלבון, כעס וניכור, ואף עיצבה עמדה ביקורתית הרואה בחלוקת העבודה הצבאית המרה של חוסר המעש והעדר ההזדמנויות של צעירים מזרחים המגיעים מן "השכונה" בחוויה צבאית דומה. במקרה הזה, התודעה המתפתחת מזהה את העדר האפשרות לצבור משאבים בני המרה בצבא עם מיקומים מעמדיים-עדתיים מוחלשים ומובילה להשלמה עם מהלך ההימנעות משירות צבאי ולהצדקתו גם בדיעבד.

סיפורו של יוסי מדגים את כוחה המרבד של מערכת המיון הצבאית ואת הדינמיקה שבאמצעותה מערכת זו משעתקת את המדרג החברתי. אמנם תהליך הסיווג הצבאי מבוסס על מדדים הנחשבים מקצועיים וניטרליים (כגון רמת השכלה), ולא על אמות מידה חברתיות-כלכליות רשמיות של מוצא עדתי או הכנסה. עם זאת, השמת חיילים בתפקידים נטולי יוקרה מבוססת על הגדרתם כ"בלתי מסתגלים", הגדרה שהתמסדה בתוך חוויית השירות המוסללת בצבא, ולכן היא ממשיכה לחול בעיקר על חיילים מזרחים ממעמד נמוך (לרר, 2009). תיאורו של יוסי מיטיב לבטא את האופן שבו מנגנוני ההשמה לדרגים הצבאיים הנמוכים אינם משקפים בהכרח את קשיי ההסתגלות של הפרט, אלא עשויים ליצור בעצמם את הקשיים האלה. כך הופכת ההסללה הצבאית של המגויסים מן המיקומים המוחלשים לנבואה המגשימה את עצמה, לתהליך מעגלי המשפיע בכל פעם מחדש על ההנחות שיצרו אותו מלכתחילה.

סירובם של הדוברים לשרת בתחתית המדרג של התפקידים הצבאיים מצביע אפוא על האפשרות שחוסר הנכונות לשרת בצבא מתפתח כתגובת-נגד של הפרט להסללה הצבאית הנכפית עליו. אפשרות זו מנוגדת להנחת היסוד של מערכת ההשמה הצבאית, שלפיה עמדות הפרט כלפי השירות מתקיימות עוד לפני התגייסותו והן רלוונטיות לכל תפקיד שיוקצה לו (קדם, 2009). במובנים רחבים יותר, נראה כי מדיניות הגיוס האוניברסלי, התובעת מן הפרט להתאים את עצמו לכל תפקיד בצבא, היא שיוצרת עיסוקים המקשים על יכולת ההסתגלות וההתמדה שלו. קליטתם של המוני מתגייסים למערכת – בממדים ובהרכב שאינם נובעים מצרכים ארגוניים, אלא מן השאיפה לשמר את מעמדו של צה"ל כ"צבא העם" – יוצרת תפקידים המאפשרים השתתפות פורמלית בפרויקט הצבאי, אך זיקתם ליצורים הצבאיים קלושה. תפקידים אלו מתורגמים פעמים רבות לחוויות של חוסר משמעות, שעמום, בזבוז זמן, תסכול והשפלה, וחוויות אלו עשויות להוביל להימנעות משירות צבאי. באופן הסמוי הזה המערכת הצבאית דוחקת בצעירים שהיא אינה זקוקה להם להיפלט מן הצבא, ובד בבד היא מטילה עליהם את האחריות המלאה על המהלך ועל תוצאותיו.

כאשר תוצאותיה של מדיניות ההשמה הצבאית משקפות מחיר אישי כבד, תחושות העלבון והכעס נוטות להתעצם. כך למשל סיפרה מורן (עובדת ניקיון, בת 25, מזרחית, שירתה בצבא כ-9 חודשים):

כשקיבלתי צו ראשון מאוד שמחתי. כי קודם כול רציתי להיות שוטרת. כל החיים שלי עד היום אני רוצה להיות שוטרת. זה החלום שלי. אז קודם כול,

הוא התנפץ לי בפנים, החלום, בגלל הצבא. רציתי להתגייס מאוד למשטרה ואמרו לי: "אל תדאגי, תתגייסי ומחר נעביר אותך", כמו שאומרים לכולם, ומשקרים [...] אז גייסו אותי לחימוש. ולא הייתי כל כך מרוצה [...] ניסיתי שיעבירו אותי. הגשתי הרבה בקשות, והכול נפסל [...] אחרי אחת החופשות] לא חזרתי. הייתי עריקה [...] ואז שפטו אותי ל-45 יום ריתוק בבסיס. אמרתי לו: תקשיב, אם אתה לא מבטל את זה, אני יורה לעצמי בראש. והיה לי נשק [...] ואז אמרו לי: את רוצה לצאת מהצבא? תיסעי לקב"ן, והוא יוציא אותך מהצבא. ובאמת זה היה ככה [...] היום עם פרופיל 21 אני לא יכולה להגשים את החלום שלי, להתקבל למשטרה [...] אז כיום אני אומרת: הילדים שלי לא ילכו לצבא, ככה אני אומרת [...] כי אני כועסת מאוד על המסגרת הזאת [...] כי אם ככה הם מתנהגים לחיילים, אז אי-אפשר לדבר אתם [...] זה מהם, כל הבעיות האלה, שהם לא מקשיבים לחיילים, וחיילים מתאבדים, וחיילים יש להם בעיות נפשיות אחר כך. זה רק בגללם.

הסלתם של בני הפריפריה החברתית לתפקידים שאינם עולים בקנה אחד עם ציפיותיהם המוקדמות מן השירות הצבאי עשויה להוביל לרצף התרחשויות, שבסופו הם יוזמים את שחרורם מן הצבא. תחושות התסכול מן התפקיד המוקצה להם הופכות את השירות הצבאי ממשאת נפש לזירת מאבק. הם נחושים לשנות את כיוון מסלולם הצבאי ואת מיקומם במדרג הארגוני, אך מאחר שהם אינם עומדים בתנאים הביורוקרטיים המאפשרים את השינוי, ומאחר שהם מוגבלים בכלים ובקשרים העומדים לרשותם לצורכי התמרון של המערכת הצבאית, תוצאות מאבקם כמעט ידועות מראש. הם אינם מקבלים את מבוקשם, מתקשים רגשית להמשיך לשרת, נפלטים מן המערכת הצבאית ונחשפים לפגיעה אישית-מקצועית גם בשוק העבודה האזרחי. ההתנסות האישית עשויה להוליד רתיעה מן הארגון הצבאי ועמדה אנטי-צבאית המתמקדת בהתייחסות המפלה והבלתי מתחשבת של הצבא כלפי פרטים המבקשים להשיג באמצעותו, בלא הצלחה, ניצות חברתית.

המשא ומתן שבני הפריפריה החברתית מנהלים על מקומם במערכת הצבאית (והחברתית) משתקף גם בטקטיקות המקדימות שבאמצעותן מתממש סירובם לשרת בצבא. בדומה לחיילים גברים בתפקידים נמוכי מיצב (ראו ששון-לוי, 2003), גם הנמנעים משירות צבאי נוקטים לרוב טקטיקות הכוללות עימותים ישירים עם נציגי המערכת הצבאית, הפרות משמעת, סירובי פקודה, נפקדות ועריקות. המשותף להתנהגויות אלו הוא הניסיון המוטמע בהן "למשוך זמן" כל עוד המצב נתפס כהפוך. במילים אחרות, הן מבטאות את רצונם הראשוני של הדוברים להישאר במערכת ואת ניסיונותיהם להפיק יתרונות מן השירות הצבאי עד לנקודת הזמן שבה תקוותם מתנפצת לכלי שוב. כך, למשל, סיפר הראל (טבח, בן 26, מזרחי, לא התגייס, שהה כחודשיים בכלא צבאי לפני קבלת הפטור):

כשהגעתי לצו ראשון, אז הרופא מסתכל עליי ואומר לי: תקשיב, אני מבין שאתה רוצה גבעתי, ואני מבין שאתה רוצה גולני, ואני מבין שאתה רוצה מסתערבים במג"ב, אבל מבחינה בריאותית אני לא רואה אותך עובר מסע כומתה בלי לגרום נזק בלתי הפיך לגוף שלך [...] אמרתי לו: תקשיב, אני יותר משנה וחצי מתכוונן לצו ראשון הזה, בין אם זה פיזית ובין אם זה נפשית ומנטלית. ויהי מה, אני אעשה צבא! ואם אני אעשה צבא, זה אך ורק ביחידות הקרביות של צה"ל [...] אם אתה מוריד לי את הפרופיל, אין לי מה לבוא, אני לא בא לצו ראשון, אני הופך להיות עריק, אני לא מתחיל אפילו. וככה היה [...] ידעתי שזה הולך להיות הדרך, זה מי שיישבר ראשון. או שהם נשברים ומכניסים אותי ליחידות קרביות, או שהם נשברים ומשחררים אותי מצה"ל, או שאני נשבר ואני נכנס לאיפה שהם צריכים אותי במערכת, שלזה ממש לא הייתי מוכן [...] היום אני שלם, בגלל כל התהליך [...] אם הייתי פעם מורעל, היום אני אנטי צבא [...] אני חושב שהמערכת הצבאית לא עובדת כמערכת [...] הגוף לא מחובר לראש, והמוח לא מחובר לכל שאר חלקי הגוף. אלה שרוצים לעשות צבא, אומרים להם שהם לא מתאימים, ואלה שלא אכפת להם כל כך מהצבא, לוקחים אותם בכלל ליחידות חי"ר. משהו פה קצת לא נורמלי, משהו לא בסדר.

אִי־היענותה של המערכת הצבאית לבקשותיו של הראל – לשרת בתפקידי לחימה מעצימים לתפסתו – נעוצה באִי־התאמה בריאותית, ולא בשיוכו המעמדי. עם זאת, דרך הפעולה שהוא נוקט בעקבות כך קשורה באופן הדוק במיקומו החברתי הפריפריאלי. נכונותו של הראל לשרת בצבא מנוסחת במונחים של "הכול או כלום", כלומר כבחירה בין שתי חלופות מנוגדות – לשרת בתפקיד קרבי שהוא התגלמות העשייה הצבאית או לא לשרת כלל. גישה זו היא תולדה של מנגנוני המיון הצה"ליים, היוצרים מדרג מעמדי־עדתי ברור בעיקר בעבודה הלא קרבית בצבא. התפקידים היוקרתיים והמבוקשים מוקצים לרוב לבני המעמד הבינוני־אשכנזי, ואילו את תפקידי ה"עורף" נמוכי המיצב, הנתפסים כנחותים וכבלתי שימושיים בחיים האזרחיים, מאכלסים בעיקר צעירים מזרחיים ממיקומים מוחלשים (Levy & Sasson-Levy, 2008). חלוקה זו מצמצמת את האפשרויות הצבאיות של צעירים מן הפריפריה, כך שאלו מהם השואפים לשרות צבאי מאתגר, מעצים ומתגמל, מכוונים את עצמם לשדה הקרבי. בנסיבות אלו, גברים שאינם כשירים רפואית לתפקידים קרביים עשויים להעדיף, כמו במקרה של הראל, שלא להתגייס כלל.

מסיפוריהם של המרואינים עולה אפוא שבחירתם שלא לשרת בצבא מתעצבת כתגובה מחאה להסללה החברתית שהצבא מכתוב להם. הימנעותם משרות צבאי משקפת סרבנות חברתית, כלומר צורה אינדיווידואלית של התנגדות לאופנים הממשיים שבאמצעותם המערכת הצבאית משכפלת ומעצימה את המדרג המעמדי־עדתי, בניגוד

גמור להבטחותיה המוצהרות להעניק הודמנויות לקידום שווה ולניעות חברתית. זו אינה התנגדות המשתקפת, כפי שהמונח עשוי לרמוז, במחאה אקטיבית, מאורגנת, קולקטיבית או ציבורית. תחת זאת, היא שייכת לאחת מצורות ההתנגדות הטיפוסיות למעמדות המוחלשים, הכוללות פעולות שבאמצעותן פרטים מבקשים (ובמקרה הזה, גם מצליחים) להשתחרר מן התביעות המוטלות עליהם מצד מערכות השליטה הדומיננטיות, לרבות המדינה (Scott, 1985).

אף שהבסיס החומרי־אישי הוא חלק מרכזי מחוויית אי־הצדק שהולידה את ההימנעות משירות צבאי בפריפריה החברתית, מחאתם של הדוברים אינה מוגבלת למישור הכלכלי, אלא מתמקדת, בראש ובראשונה, במשמעויות הסמליות של השירות הצבאי. הדוברים מתארים את חוסר ההוגנות הנגזרת מהסללתם לתפקידים נחותים בצבא באמצעות תחושות חזקות של עלבון, השפלה ובגידה מצד המערכת הצבאית. תחושות אלו מסגירות כי הסרבנות החברתית מבוססת בעיקר על חוויה של פגיעה בזהות העצמית הנגרמת מאי־קבלתן של הכרה והערכה חברתית. במובן הזה, ההימנעות משירות צבאי בפריפריה החברתית מבטאת צורה של מחאה שהיא טיפוסית למעמדות נמוכים – תגובת־נגד המערערת על הצורות המבניות של הזלזול ועל החלוקה הבלתי שוויונית של כבוד חברתי (Honneth, 1995).

הסרבנות החברתית מפנה את תשומת הלב למנגנוני הריבוד בצבא ולפגיעה המעשית והסמלית שהיא מכוננת בשכבות המוחלשות. הקשר בין שני ממדים אלו נוסח ביתר בהירות על־ידי הדוברים המאמצים את שיח "הסרבנות החברתית המתמשכת" (שהודגם עד כה), והם נוטים, יותר מעמיתיהם הנוקטים נסיגה מן הסרבנות החברתית (שתואר בחלק הבא), לקשור בין הסללתם לתפקידים הנחותים בצבא לבין מיקומם המעמדי־עדתי המוחלש. אף שרובם אינם משתמשים במונחים עדתיים ("מזרחים" ו"אשכנזים") לתיאור מדרג התפקידים הצבאי, הם מציינים את השתייכותם לקבוצה מוחלשת כלכלית (המסומנת לרוב דרך "השכונה" או היישוב הפריפריאלי שהם גדלו בו) ומשלבים אותה במערכי ההצדקה של בחירתם שלא לשרת. במסגרת זו הם מבחינים בין אוכלוסיות מבוססות לבין אוכלוסיות המאופיינות בקשיים כלכליים ומצביעים על האופן שבו רק האחרונות מנוצלות על־ידי המערכת הצבאית, הן דרך מניעת יכולת השתכרות חיונית בתקופת השירות והן דרך היצע של תפקידים לא מתגמלים במישור הסמלי. הפגיעה העמוקה והמתמשכת מצד המערכת הצבאית מלווה אפוא בעמדה ביקורתית, המתנגדת לאמות המידה המפלגות שארכיטקטורת כוח האדם של צה"ל מבוססת עליהן. עמדה זו מערערת על אתוס מרכזי שעליו נשענת הבנייתו של צה"ל כ"צבא העם" – האתוס הגורס שהצבא מעניק לבני המעמד המוחלש, באשר הם, נגישות שווה למשאבים חומריים וסמליים ואפשרויות להעצמה אישית וחברתית שאינן זמינות בפניהם בזירות אחרות.

אף שהביקורת שהסרבנים החברתיים מנסחים מערערת על אמות המידה הקובעות את חלוקת העבודה הצבאית, תפיסתם כפופה גם לשאיפה הראשונית להפיק מן השירות

יתרונות סמליים ומעשיים. במילים אחרות, הסרבנים החברתיים נוטים להפנים את התפיסה העקרונית שהשירות הצבאי משמש חוויה מעצימה, והם רואים במקרה הפרטי שלהם שיבוש באפשרויות ההמרה של השירות הצבאי, שהוביל לסירובם לשרת בצבא. הפנמה עמוקה יותר של התפיסה הרואה בשירות הצבאי גורם מעצים ורצוי משתקפת בטיפוס אחר של שיח שהתגלה בקרב הסרבנים החברתיים. בשיח זה, שיוצג מיד, הסרבנות החברתית מאופיינת ביתר זהירות, והרכיב הביקורתי הטמון בה אינו מתחזק, אלא נחלש לאחר מעשה.

שיח שני: נסיגה מן הסרבנות החברתית

נקודת המבט הרטרופסקטיבית של המרואיינים מאפשרת להם לנקוט מהלך קונגיטיבי דינמי, ומחציתם מממשים את האפשרות הזאת על מנת לנוע מהתנגדות לקונפורמיות. במילים אחרות, "בזמן אמת" (לפני מועד הגיוס או במהלך שירותם) הם מסרבים לציית לתביעה המוטלת עליהם לשרת בצבא, אך לאחר מכן הם מסתייגים ומביעים חרטה על פעולתם. כך למשל סיפר עופר (ספר, בן 33, מזרחי, שירת בצבא למעלה משנה):

זלזלתי, את האמת, במבחנים. בגלל זה נדפקתי בצבא [...] הייתי בטוח שאני אלך לקרבי כי יש לי פרופיל 97 [...] עשיתי הכול אָנְטֶר [enter], אָנְטֶר, אָנְטֶר [במבחני המיון], בסוף נתנו לי חיל חימוש [...] לא התחבר לי שם, לא יודע. הרוב היינו עושים שמירות, סתם. הרגשתי שאני לא עושה כלום בצבא [...] אז מזה התחיל כל הבלגנים. והייתי בורח כי לא רצו לתת לי מה שאני רוצה [...] לא אגיד לך שאני לא מתחרט על זה שלא עשיתי צבא, בטח שאני מתחרט [...] אני גם לא אומר לאף אחד שלא עשיתי צבא. לא שהיום אני צריך צבא, כי יש לי את המקצוע ואני לא מחפש עבודה ממשלתית. אבל עדיין, זה משהו שחסר, בטח [...] קודם כול צריך לתרום למדינה. זה המדינה שלך, אם לא תעשה צבא, מי יעשה צבא? [...] והצבא נותן לך, צבא מחשל אותך לחיים [...] היום בדיעבד, את יודעת, הייתי ילד, הייתי מפגר. אבל אם היית לוקחת אותי היום, בטח שהייתי מסיים את הצבא. הייתי מסיים שם עם כל הקשיים.

בדומה לדוברים בשיח הקודם, גם עופר רואה בהימנעותו משירות צבאי תוצאה מתגלגלת של הצבה בתפקיד שאינו תואם את ציפיותיו ושנחווה בזמנו כחסר תכלית. בניגוד לשיח הקודם, המייחס את ההצבה הזאת לאטימותה של הביורוקרטיה הצבאית, עופר רואה בה תולדה של התנהגותו המזלזלת במבחני המיון הצבאיים. האשמה עצמית בבחירה שלא לשרת בצבא כרוכה בעיני עופר (ובעיני מרואיינים אחרים שנוקטים שיח זה) בתפיסה של התבגרות והתפכחות אישית, ההופכת את השיקולים האישיים שהובילו בזמנו להשלמת המהלך לבלתי מוצדקים בדיעבד. העצמי הצעיר מתואר במסגרת השיח הזה כמי שחווה את המיקום הצבאי הנחות כמשפיל ומייאש. העצמי הבוגר, לעומת

זאת, מפרש את הימנעותו משירות צבאי כהחלטה פזיזה ומוטעית ומאמץ עמדה הרואה בשירות הצבאי התנסות מעצימה ומחשלת וחובה אזרחית ולאומית ממעלה ראשונה. הנסיגה מן הסרבנות החברתית מבטאת התנגדות זמנית וחולפת למערכת ההשמה הצבאית (והשתחררות למעשה מכוחה המרבד) והמרתה, לאחר מעשה, בעמדה קונפורמית ובה־לגיטימציה של פעולת ההתנגדות. המחאה המובלעת בשיח הזה מיוצגת בעצם הבחירה להימנע משירות צבאי, המתוארת, בדומה לשיח הקודם, כתגובת־נגד לקשיים הכלכליים, ובעיקר להסללה לתפקידים הנחותים, שהמערכת הצבאית כופה על הפרט. המסגור הנוכחי של הבחירה שלא לשרת – כמהלך פזיז ומוטעה שנגרם מסיבות חיצוניות למערכת – מבקש לנטרל את היבטי המחאה והביקורת העשויים להתלוות אליה, כלומר לסגת בדיעבד מממדי ההתנגדות המוטמעים בפעולה.

הסרבנים החברתיים המאמצים את השיח הקודם נוטים לראות בבחירתם שלא לשרת דפוס הכרוך במידה כזו או אחרת בשיוכם המעמדי, ואילו מי שמסתייגים בדיעבד מאי־שירותם בצבא מביעים הודהות פחותה עם קבוצה מעמדית מובחנת של לא משרתים בצבא. אף שהאחרונים מתארים את בחירתם שלא לשרת כתוצר של השמתם בתפקידים נחותים בצבא וכורכים אותה בחוויה של פגיעה ובתגובת־נגד, המכוננות את עצם פעולתם כצורה של סרבנות חברתית, הם אינם רואים בהשמה זו תוצר ישיר של מיקומם המעמדי־עדתי המוחלש. תחת זאת הם נוטים לייחס את דחיקתם לשוליים הארגוניים לרכיבים אישיים (למשל, השכלתם הפורמלית הנמוכה או בעיות ההתנהגות שלהם) או לשרירותה של הביורוקרטיה הצבאית. גורמים אלו מנותקים מהקשרים חברתיים־מעמדיים רחבים יותר, ולכן הם נתפסים בדיעבד כלגיטימיים ומעוררים לאחר מעשה כעס כלפי העצמי, ולא כלפי המערכת הצבאית. קשה לקבוע אם ההודהות המעמדית הפחותה היא בגדר סיבה או תוצאה של הנסיגה מן הסרבנות החברתית. כך או אחרת, נראה שככל שהסרבנים החברתיים מחזיקים בתודעה מעמדית־חברתית מפותחת יותר, כך גבוהה נטייתם לאמץ עמדה ביקורתית כלפי הצבא ולשמר לאורך זמן את הממדים הקוגניטיביים של ההתנגדות.

הגרסה המסתייגת של הסרבנות החברתית כרוכה בנסיגה מדפוס הצבאיות החזוית, הרואה בבחירה שלא לשרת בצבא תגובה מוצדקת להפרה של המשוואה הרפובליקנית, ובהתקרבות לעבר הצבאיות הנתינית, התופסת את השירות הצבאי כמונחים של חובה בלתי מותנית למדינה. זה שינוי תודעתי־אישי המשקף במובן מסוים מגמה הפוכה ומואצת מן המגמה שהתרחשה בעשורים האחרונים במישור המקרו־חברתי בישראל (לוי ועמיתיו, 2007). יכולתם של הדוברים לחזור לעיקרון של שירות בלא תנאי מלמדת שהתהליכים המבניים, ששחקו את האתוס הצבאי־הגמוני בישראל והפכו את הצבא לזירת מיקוח, לא העלימו מן השיח את העקרונות המסורתיים של האתוס הרפובליקני, הרואים בשירות הצבאי חובה אזרחית ולאומית בלתי מוטלת בספק. שתי הפרשנויות השונות הניתנות לחובת השירות הצבאי, המותנית והבלתי מותנית, משתמעות במשולב מדבריו של יצחק (עובד בתחום התקשורת, בן 37, ממוצא אתיופי, שירת בצבא למעלה משנה):

אני יודע על תופעה שקשורה דווקא לאתיופים [...] של הרבה כאלה שהולכים לכלא, ומשמה הביתה וכל מיני, מהצבא. קצת קשה לי לקבל את העובדה הזאת. זה עצוב שזה קורה [...] הם הולכים לצבא ולא מצליחים לשרוד את המסגרת הצבאית, ומתחילים להסתבך שמה עם הממסד [...] זה משהו שבא, את יודעת, עם איזשהו תסכול, של: לא מקבלים אותנו, אפליה וכאלה. זה קיים וזה נמצא לצערי. אז באים עם כל המטענים האלה לצבא. כי הצבא זה המקום שאתה מרגיש שמה הכי גבר, ואתה הכי ישראלי. ואם אתה מקבל שמה את המקום שלא מתייחסים אליך, במקום שהמדים אמורים לעשות את כולם שווים, התסכול עוד יותר גדול [...] כי המדים זה אשליה מאוד טובה. מה זה מדים? כולם אותו דבר. עכשיו, בחלוקה של תפקידים על-פי דרגות, סמלים – לא כולם אותו דבר [...] אבל יש משהו בלתת לצבא, משהו מאוד סימבולי. משהו שמחבר אותך למקום. זה מין משהו משותף כזה לכולנו. אנחנו מגנים על אותו בית. יש בינינו ויכוחים אם הבית הזה הוא כולו שלנו, או האם נעשו בדרך כל מיני עוולות חברתיות שלא תמיד נוחות, אבל זה משהו של כולנו [...] אז מהמקום הזה אתה רוצה להיות מאוד שותף, בדברים המרכזיים, כמו לכבד, להתרגש ביום העצמאות, או לכבד את יום השואה, כזה. כל מיני כאלה סמלים שהם עם משמעות מאוד חזקה של זהות.

השאיפה להיות חלק מן הקולקטיב הישראלי היא גורם משמעותי בעיצובה של הנסיגה מן הסרבנות החברתית. הדוברים מפנימים בדיעבד את התפיסה שעצם חברותם בקהילה הלאומית מטילה עליהם את החובה למלא חלק פעיל בקידום מטרותיה. אף על פי שתפיסה זו, כאמור, חוזרת בה מעקרון יחסי החליפין שהניע את הסרבנות החברתית, היא מבטאת כשלעצמה טקטיקת מיקוח על התגמולים הלא קונקרטיים המוטמעים בשירות הצבאי – תגמולים רגשיים המתעצבים סביב ציר השייכות לקהילה הלאומית. במילים אחרות, התמורה המעשית הנמוכה המופקת מן השירות הצבאי נתפסת בדיעבד כגורם זניח ולא רלוונטי לעומת תחושות החיבור, השייכות וההכללה בקולקטיב, המושגות באמצעות השירות או בנסיבות הקיימות – באמצעות הנסיגה מן הסרבנות החברתית. השייכות היא רגש המבטא את הצורך האנושי-אונטולוגי להרגיש בבית, אולם המושאים, הממדים והביטויים של השייכות הקולקטיבית מובנים לתוך הזהות העצמית באופן דינמי ומושפעים במידה רבה ממיקומו היחסי של הפרט במערכת החברתית (Yuval-Davis, 2011). בישראל, יהודים ממיקומים מעמדיים-עדתיים מוחלשים נוטים לאמץ רעיונות לאומיים כמסמנים רטוריים של הכללה חברתית, מאחר שהם המקור הזמין ביותר עבורם להשתלבות בקולקטיב (Mizrachi & Herzog, 2012). נטייה זו מתורגמת לאסטרטגיה הייחודית המתפתחת בפריפריה החברתית בנוגע לאי-השירות בצבא. כדי לנטרל את סכנת ההדרה הכפולה המרחפת עליהם – כבני המעמד המוחלש המעורבים בפעולה מתויגת חברתית – הסרבנים המסתייגים פונים בדיעבד למשאבים

הנגישים להם ומדגישים את נאמנותם ואת השתייכותם לקולקטיב היהודי-לאומי. בכך הם מבקשים לחזור לחיקה החם והמוגן של ההכרה הממסדית, לשפר את מיקומם החברתי ולאשרר את זהותם העצמית המאוּימת.

תחושות ההפסד והחרטה הכרוכות בשיח הנסיגה מן הסרבנות החברתית משפיעות על התנהגות המרואיינים במישור של האינטראקציה היום-יומית. כך, למשל, סיפר תומר (מכונאי רכב, בן 28, מזרחי, שירת בצבא כחודש):

תראי, בגלל שעבר כל כך הרבה זמן, אז מותר לי לספר את הסיפור ולשקר לעצמי. זה אומר שהיום אם מישהו אחר גם ישאל אותי, אז אני יכול לספר לו את הסיפור הזה באלף דרכים שונות, אם אני ארצה. אני אבחר איך לספר. איפה שהוא זה יהיה האמת, אבל האמת שלי. אבל בכנות עם עצמי, אני לא מאמין שניסיתי [...] אני חושב שאם הייתי מנסה, הייתי מצליח [להשלים את השירות] [...] פשוט אני משתדל, כשמדברים על צבא או מדברים על זה, אני משתדל לזרום בשיחה [...] איכשהו אני כן מבין את השיחה, בסופו של דבר, מתחבר למה שמדברים, אבל לא בקטע של להתערב בשיחה, בקטע של להבין [...] וגם, כן הייתי רוצה להוסיף לקורות חיים שלי, בלי קשר למה אני אעבוד או לא עובד, שעשיתי צבא [...] כשאני בא לראיון עבודה, כשאני בא לעבוד באיזה מקום, בואי נגיד שאני מקצר את התהליך של זה, לא מושך את השיחה, כי אין פה מה למשוך יותר מדי מבחינת עבר ורקע [...] אני בן-אדם שנורא רוצה לתרום למדינה, זה קצת הפתיע אותי שוויתרתי מהר על הצבא. אין לי דוגמה להגיד לך באיזה דרך אני אוהב את המדינה, במה זה מתבטא, אבל אני יודע שאני אוהב את המדינה, ורציתי לתת ולשרת. אבל לא יודע, בתקופה ההיא יכול להיות שחשבתי על עצמי יותר.

אף על פי שתומר מכיר את מגוון הדרכים שאפשר למסגר באמצעותן את סיפור הימנעותו מן השירות הצבאי, הוא בוחר לחלץ מתוך ההתנסות האישית דווקא את הסיפור המתייג אותו מבחינה חברתית, הסיפור המאשים בפעולה את העצמי ואת אישיותו האנוכית לכאורה. מהלך הדה-לגיטימציה של ההתנהגות העצמית מוביל לבושה, והבושה מתורגמת לשלל טקטיקות של הסתרה, שתיקה והימנעות מאינטראקציות עם אחרים, שנועדו למנוע את התערורותה של הבושה הרדומה או את החשיפה של העצמי לסנקציות חברתיות ומקצועיות.

הבושה נוצרת מתוך תחושה של איום על הקשר החברתי, וצמיחתה מתוך כפיפות למבט של האחר הופכת אותה למנגנון חברתי השולט ומפקח על התנהגות הפרט (Scheff, 2000). במובן זה, תחושת הבושה המתגבשת בעקבות הבחירה שלא לשרת בצבא היא האתר שבו הפרט מקבל על עצמו את מערכת הכוח הדיסקורסיבית ומשתתף בשליטה שהיא מפעילה עליו. עם זאת, אני מציעה לראות בשיח החרטה והבושה של הסרבנים החברתיים המסתייגים לא רק תגובה פסיבית לכוחות מכפיפים, אלא גם דרך יעילה

להתמודד עם כוחות אלו ולהרחיב את גבול הוזהויות הזוכות להכרה חברתית. הצעה זו נשענת על הגישה הסוציולוגית לניתוח רגשות, המאפשרת לראות ברגשות האנושיים פעולה חברתית המעצבת את היחסים החברתיים (Lutz & Abu-Lughod, 1990). במסגרת זו, רגש הבושה, ובפרט השיח עליו, עשויים לפעול כצורה של הון, המאפשר לפרטים להתגבר על ההשלכות האישיות והחברתיות הפוגעניות הנלוות למעשיהם (Ahmed, 2004).

האסטרטגיה המגולמת בשיח הבושה של הדוברים מכוונת לריכוך התיוגים החברתיים והעצמיים המוטלים עליהם, ולסימון זהותם העכשווית כראויה ולגיטימית יותר. מנגנוני הכוח והריבוד החברתי של המערכת הצבאית אינם נסתרים מעיניהם, והם מוטמעים בנסיבות ובהצדקות שהובילו לבחירתם שלא לשרת בצבא. עם זאת, אימוצה בדיעבד של עמדה קונפורמית – הכרוכה בחרטה, בהסתרה ובבושה – מכוון לעיצוב מחדש של היחסים עם הנורמה. עמדה זו מבקשת להכליל בטווח הוזהויות הזוכות להכרה חברתית גם את מי שלא שירתו בצבא ו"חזרו למוטב" (בדמות אימוצן של תפיסות מיליטריסטיות ורפובליקניות מקובלות) או "שילמו את חובם" לחברה (בדמות הפגיעה האישית המגולמת בבושה). באופן פרדוקסלי, דווקא נרטיב הבושה הוא שעשוי, במיקומים הפריפריאליים, לטהר את ההתנהגות המתויגת ולצמצם את המשטור ואת האיומים החברתיים המוטלים עליה. דרך התמודדות זו אינה משוחררת לחלוטין מיחסי הכוח, אך היא גם מגמישה אותם לצורכי הפרט, הנגזרים ממיקומו בסדר החברתי.

סרבנות חברתית והמדינה המיליטריסטית

לכאורה, הסרבנות החברתית המתמשכת והנסיגה מן הסרבנות החברתית הן אסטרטגיות שיח השונות בתכלית זו מזו. הראשונה כרוכה בתחושות של עלבון ותרעומת כלפי המערכת הצבאית, ואילו השנייה נשענת על תחושות של פיוס עם הצבא, והיא מרבה להדגיש את ההזדהות עם הסמלים, עם התפיסות ועם התכתיבים המיליטריסטיים. עם זאת, נראה ששני השיחים שבני הפריפריה החברתית מגבשים בנוגע לבחירתם שלא לשרת בצבא מופעלים על-ידי כוח מרכזי משותף – השאיפה לכוון קשר משמעותי עם המדינה ולהיכלל בגבולות הקולקטיב הלאומי-הגמוני. בטיפוס השיח הראשון, שאיפה זו מובלעת בתוך הדברים, אך היא מתפקדת כגורם מכוון בעיצוב הסרבנות החברתית ובתחושות התסכול וההתמרמרות שהיא מעוררת. בטיפוס השיח השני, השאיפה להכללה משתקפת בהסתייגות ובהדגשת ליגטימציה של מהלך הסרבנות, והיא מנוסחת באופן מפורש יותר. כפי שאמר לי אחד המרואיינים: "ניסיתי [לשרת], זה לא הלך, נפרדנו כידידים, ואני מאוד מקווה שהיחסים יבשילו לכדי קאמבק".

בהשראת דברים אלו, אם נדמה את היחסים בין המרואיינים לבין המדינה למערכת יחסים זוגית, נוכל לומר שבחירתם שלא לשרת בצבא מגלמת מבחינתם מעין פרידה מיוזמתם מבת זוג שבגדה בהם. מנימת דבריהם עולה בבירור שהם רואים באי-שירותם

בצבא מעין נטישה שלהם את המדינה, לאחר שהיא לא עמדה, למרבה אכזבתם ועלבונם, בחובתה החוזית – לאפשר להם שירות משמעותי ומתגמל. ובחזרה למטפורת הזוגיות: חלק מן ה"נבגדים" ממשיכים לחוש לאחר הפרידה כעס ומרמור כלפי בת הזוג (כלומר המדינה), ואילו אחרים מביעים חרטה על עזיבתם הפזיזה ומנסים בכל כוחם לחזור לחיקה החם. שתי צורותיה של הסרבנות החברתית כרוכות אפוא בניסיונות התקרבות (מלכתחילה או בדיעבד) למדינה המיליטריסטית, המכוונים לשיפור מיקומם האישי של הדוברים במערכת הצבאית והחברתית. ניסיונות אלו בולטים על רקע הנטייה ההפוכה שהתגלתה בקרב נמנעים משירות צבאי מן המעמד הבינוני בישראל – הנטייה להתרחק מן ההגמוניה שצמחו מתוכה ולכונן זהות נון־קונפורמית רחבה, ובתוכה עמדה אנטי־מיליטריסטית מפורשת (Perez & Sasson-Levy, 2015). במובן הזה, נראה כי הפריוולגיה המרכזית החסרה לנמנעים מן הפריפריה החברתית, לעומת עמיתיהם מן המיקומים המבוססים חברתית, היא סמלית־רגשית, ולא כלכלית. מה שנשלל מהם במישור המבני הוא התחושה המובנת מאליה של שייכות לקולקטיב, שאינה מבטאת משאת נפש ואינה זקוקה לאשורר באמצעות אמות מידה של תרומה לטוב המשותף.

דיון: סרבנות חברתית והפוליטיקה של המוחלשים

התמורות הפוליטיות והחברתיות שהתחוללו בעשורים האחרונים בישראל העמיקו את אחיזתן של הקבוצות הפריפריאליות בצה"ל. חברי קבוצות אלו, ובהם פרטים ממיקומים מעמדיים־עדתיים מוחלשים, קיבלו הזדמנויות חדשות להשתלב ולהתקדם בשורות הצבא, והם ממלאים בהדרגה את הריק שנוצר מעזיבתם של אשכנזים מן המעמד הבינוני־חילוני את הדרגים הגבוהים במערכת (לוי, 2007). בד בבד עם תהליך זה השתמר והתבסס בפריפריה החברתית בישראל זרם נגדי, שבו מזרחים ממעמד נמוך מסרבים להיענות לקריאה לשרת בצבא, מאחר שהם רואים בשירות חוויה לא משתלמת, נצלנית וזרה לחייהם (עמור, 2010).

אף על פי שאי־נכונותם של פרטים ממיקומים מוחלשים לשרת בצבא מייצגת תופעה חברתית מוכרת, שאינה נסתרת גם מעיניה של המערכת הצה"לית, קיים אולם מחקרי בכל הנוגע לה. היעדרו של מחקר המתמקד בתופעה בולט במיוחד על רקע הכתיבה הרחבה והמבוססת הנוגעת לצורה אחרת, ככל הנראה קטנה יותר בהיקפה, של אי־ציות לחובת השירות הצבאי בישראל – הסרבנות הפוליטית־מצפונית. באופן הזה, המחקר משתתף בתהליכי ארגון השיח המותירים את ההימנעות משירות צבאי של בני הפריפריה החברתית מחוץ לגבולות הדיון הציבורי ומשמרים כמובן מאליו את ההנחה שתופעה זו משקפת עזובה חברתית נטולת הקשרים פוליטיים.

סיפוריהם, המושתקים עד כה, של נמנעים משירות צבאי מן הפריפריה החברתית בישראל חושפים את מגננוני הכוח החברתיים־פוליטיים שהם פועלים מתוכם ונגדם. במאמר זה ביקשתי להראות שפרטים אלו נוקטים סרבנות חברתית ומבטאים בפעולתם

התנגדות למערכת ההסללה הצבאית ולאופן שבו היא מנציחה את היחסים החברתיים מעמדיים. הסרבנים החברתיים עשויים לנסח את התנגדותם במילים מפורשות ולשמור על הצדקותיה לאורך זמן, או לחלופין לנקוט התנגדות עמומה, רגעית וחולפת. כך או אחרת, זו פעולה שנסיונותיה וכוונותיה האישיות מכוונות אותה כמחאה מעמדית, התובעת הזדמנות שווה לתרום למפעל המדינתי, צדק בחלוקת המשאבים הקולקטיביים ומעל הכול – הכרה חברתית.

הסרבנות החברתית צומחת בתגובה לתמורה החומרית והסמלית הנמוכה שפרטים ממיקומים פריפריאליים מפיקים משירותם הצבאי. מניעים אלו, המשויכים למישור האישי-תועלתני, אינם מבטלים את ממדי ההתנגדות הטמונים בפעולה, אלא עולים בקנה אחד עם הכוחות המניעים את המאבקים הטיפוסיים למעמדות הנמוכים. פרטים ממיקומים מוחלשים נוטים לנסח את מחאתם באמצעות דימויים אינטואיטיביים של (אי-)צדק (הונת, 2008), הכוללים חוויה של מחסור בצרכים חומריים (Scott, 1985) או תחושה, לעתים עמומה, של עלבון ובושה עקב אי-קבלתה של הערכה חברתית (Honneth, 1995). שני הסוגים האלה של דימויי צדק אינטואיטיביים נמצאים בלִפְּה של הסרבנות החברתית בישראל.

מיקומם הפריפריאלי של הסרבנים החברתיים מעצב גם את הטקטיקה שבאמצעותה פעולתם מתממשת כדפוס מובחן של התנגדות. הסרבנות הפוליטית שואבת השראה ממסורת מפוארת של אי-ציות אזרחי, והפומביות היא רכיב בלתי נפרד מהגדרתה (מנוחין, 2006). לעומת זאת, הרפרטואר התרבותי העומד לרשותם של הסרבנים החברתיים מכתוב התנגדות בלתי מאורגנת הפועלת בתחום היעדים המוחשיים, ולא במישור הגלוי לציבור. חוסר הנראות המוסדית של הפעולה הוא תוצר של התנאים החברתיים ושל המשאבים התרבותיים הזמינים לחסרי הפריבילגיות, והוא ביטוי מרכזי ל"פוליטיקה של המוחלשים" – פעולה נסתרת (במקרה הזה, מעין הציבור) המכוונת להקלה ביחסי הכוח המעמדיים וצפויה להיות יעילה יותר עבורם לעומת פעולה "הרואית" של התנגדות פומבית (Scott, 1985).

דפוס נוסף המאפיין את הסרבנות החברתית מתגלה בטקטיקות העימות הישיר עם נציגי המערכת הצבאית המקדימות אותה. כאמור, הסרבנים החברתיים נוטים לנקוט פעולות כמו סירוב פקודה, נפקדות ועריקות כאמצעים לקבלת הפטור משירות צבאי. לעומת זאת, עמיתיהם (במישור של השיח), הנמנעים משירות צבאי מן המעמד הבינוני, נוהגים לפנות מלכתחילה לערוצים הממוסדים במערכת כדי להשתחרר מן הצבא. טקטיקות העימות של הסרבנים החברתיים הן ביטוי למשא ומתן שהם מנהלים על מקומם בסדר הצבאי והחברתי, ולכן הן עצמן טעונות במשמעויות פוליטיות. יתרה מזאת, טקטיקות אלו מקרבות את הסרבנים החברתיים לאחת מאמות המידה המרכזיות שהסרבנות הפוליטית מצדיקה את עצמה באמצעותן – נכונותם של מבצעי לשאת בתוצאות המשפטיות של הפעולה, בפרט מאסר בכלא צבאי (אבינרי, 2001). בדומה לסרבנים הפוליטיים, גם הסרבנים החברתיים מביעים את נכונותם, שאף מתממשת

במקרים רבים, להיכנס לכלא, הן בדיבורים (מול נציגי המערכת הצבאית) והן במעשים (בטקטיקות הנלוות לסירובם). גם במובן הזה מתגלה קו הפרדה רופף ועמום בין מי שהשיח מכליל בקטגוריה "סרבנים" לבין מי שמודרים ממנה. נראה אפוא שהסרבנות החברתית מתעצבת כפעולה של התנגדות, שמאפייניה הבלתי קונבנציונליים נעוצים במיקום הפריפריאלי של חברה. זו התנגדות אינדיווידואלית, לא מאורגנת, לא פומבית, נטולת תכנית פעולה, הנהגה והצהרה רשמית. אף שדפוסים אלו מדירים אותה מן ההגדרות הדומיננטיות של מה שראוי להיחשב כצעד פוליטי (או במקרה הזה, כסרבנות), הם מתגבשים לאוסף של פעולות המצליחות להשתחרר מיחסי הכוח, ובכך גבולות המאבק של המעמדות המוחלשים מתרחבים לתחום הצבאי-ביטחוני. ואולם, אותם דפוסים מובחנים, המאפשרים ל"פוליטיקה של המוחלשים" לחמוק מסוג מסוים של שליטה, גם מגבילים את כוחה. מאחר שההתנגדות האינדיווידואלית מגיעה בלא הנהיות, תוכן מוגדר, הסדרים תומכים וקבוצת שייכות לגיטימית, היא מאופיינת בחוסר יציבות ונוטה להתערער בקלות יחסית. במילים אחרות, אף שפעולת ההתנגדות האינדיווידואלית של המוחלשים מצליחה להשתחרר מצורה קונקרטית, אחת מני רבות, של הכוח, מאותו רגע ואילך היא חסרה מרחבים חלופיים תומכים שיקלטו אותה ויספקו לה את ההכרה ואת השייכות שהיא זקוקה להן. בנסיבות אלו צפויות שלווחותיו המסועפות של הכוח להשתלט מחדש על המתנגדים ולהתעלם מן הניסיונות לחתור תחתיו, כאילו לא קרה דבר.

מקורות

- אבינרי, ש' (2001). ציות ודמוקרטיה. בתוך י' ויינשטיין (עורך), אי-ציות ודמוקרטיה (עמ' 165-181). ירושלים: מרכז שלם.
- אלגזי, ג' (2004). להקשיב לקול הסירוב. בתוך ד' חנין, מ' ספרד וש' רוטברד (עורכים), משפטי הסרבנים (עמ' 11-35). תל אביב: בבל.
- בן-אליעזר, א' (2012). מלחמותיה החדשות של ישראל: הסבר סוציולוגי היסטורי. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- הונת, א' (2008). זלזול ומתן הכרה: לקראת תיאוריה ביקורתית חדשה. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- חתוכה, ש' (2015). מכתב לנער מהפריפריה. מזרח ירח. הוצאת טנג'יר.
- לוי, י' (2007). מצבא העם לצבא הפריפריות. ירושלים: כרמל.
- לוי, י', לומסקי-פדר, ע' והראל, נ' (2007). מ"צבאות נתינית" ל"צבאות חוזית": פניה המשתנות של הצבאות בישראל. מרחב ציבורי, 1, 89-116.
- לרר, ז' (2009). משמר הגבול: היסטוריה סוציולוגית של המיון הראשוני בצה"ל. בתוך ה' בן-אליהו וז' לרר (עורכים), סוציולוגיה של צבא העם: מבט מבפנים (עמ' 143-174). תל אביב: העמותה לסוציולוגיה צבאית.

מנוחין, י' (2006). אמונה, מצפון וערכים. בתוך י' מנוחין (עורך), כיבוש וסירוב (עמ' 78-84). ירושלים: ספרי נובמבר.

סמוחה, ס' (1983/4). עדתיות וצבא בישראל: תזות לדיון ולחקר. מדינה, ממשל ויחסים בינלאומיים, 22, 5-32.

סמוחה, ס' וקראוס, ו' (1986). מוצא עדתי בתור גורם בהשגת סטטוס בישראל. מגמות, כט(3), 284-305.

עמור, מ' (2010). ההיסטוריה האילמת של הסירוב החברתי. סדק, 5, 32-41.

פרץ, מ' (2014). זה לא היה אידיאולוגיה, זה היה הצלת נפש: אינדיבידואליזם רגשי והימנעות משירות צבאי בישראל. תיאוריה וביקורת, 43, 131-154.

קדם, ע' (2009). למה קב"א? אסטרטגיית המיון של צבא העם. בתוך ה' בן-אליהו וז' לרר (עורכים), סוציולוגיה של צבא העם: מבט מבפנים (עמ' 127-142). תל אביב: העמותה לסוציולוגיה צבאית.

קחטן, ד' (2013). "אשכנזי זה מוצא, צהוב זה אופי": הבניית זהויות אתניות בקרב חיילים קרביים. בתוך ז' שביט, א' ששון-לוי וג' בן-פורת (עורכים), מראי מקום: זהויות משתנות ומיקומים חברתיים בישראל (עמ' 57-83). ירושלים ותל אביב: מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד.

ששון-לוי, א' (2003). גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חיילים בתפקידי צווארון כחול. סוציולוגיה ישראלית, ה(1), 15-47.

- Ahmed, S. (2004). *The cultural politics of emotion*. New York, NY: Routledge.
- Burk, J. (1995). Citizenship status and military service: The quest for inclusion by minorities and conscientious objectors. *Armed Forces and Society*, 21(4), 503-529.
- Cohen, S. (2007). The false "crisis" in military recruitment: An IDF red herring. *Perspectives papers on current affairs*, no. 33. Ramat-Gan, Israel: BESA – The Begin Sadat Center for Strategic Studies.
- Cohen, S. (2008). *Israel and its army: From cohesion to confusion*. London, England: Routledge.
- Enloe, C. (1980). *Ethnic soldiers: State security in divided society*. Athens, GA: University of Georgia Press.
- Holstein, J. A., & Gubrium, F. J. (1998). Phenomenology, ethnomethodology and interpretive practice. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Strategies of qualitative inquiry* (pp. 137-157). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Honneth, A. (1995). *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*. Cambridge, England: Polity.

- Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124.
- Levy, G., & Sasson-Levy, O. (2008). Militarized socialization, military service and class reproduction: The experiences of Israeli soldiers. *Sociological Perspectives*, 51(2), 349-374.
- Levy, Y. (2008). Israel's violated republican equation. *Citizenship Studies*, 12(3), 249-264.
- Livio, O. (2012). Avoiding military service in Israel: Exploring the role of discourse. *Israel Studies Review*, 27(1), 78-97.
- Lomsky-Feder, E., & Sasson-Levy, O. (2015). Serving the army as secretaries: Intersectionality, multi-level contract and subjective experience of citizenship. *The British Journal of Sociology*, 66(1), 173-192.
- Lutz, C. A., & Abu-Lughod, L. (1990). Introduction: Emotion, discourse and the politics of everyday life. In C. A. Lutz & L. Abu-Lughod (Eds.), *Language and the politics of emotions* (pp. 1-23). Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Mizrachi, N., & Herzog, H. (2012). Participatory destigmatization strategies among Palestinian citizens, Ethiopian Jews and Mizrahi Jews in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 35(3), 418-435.
- Peled, A. (1998). *A question of loyalty: Military manpower policy in multiethnic states*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Perez, M., & Sasson-Levy, O. (2015). Avoiding military service in a militaristic society: A chronicle of resistance to hegemonic masculinity. *Peace and Change*, 40(4), 462-488.
- Scheff, T. J. (2000). Shame and the social bond: A sociological theory. *Sociological Theory*, 18(1), 84-99.
- Scott, J. S. (1985). *Weapons of the weak: Everyday forms of peasant resistance*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Small, M. L. (2009). How many cases do I need? On science and the logic of case selection in field-based research. *Ethnography*, 10(1), 5-38.
- Smooha, S. (1990). Minority status in an ethnic democracy: The status of the Arab minority in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 13(3), 389-413.
- Stadler, N., & Ben-Ari, E. (2003). Other-Worldly soldiers? Ultra-Orthodox views of military service in contemporary Israel. *Israel Affairs*, 9(4), 17-48.
- Tzfadia, E., & Yacobi H. (2011). *Rethinking Israeli space: Periphery and identity*. New York, NY: Routledge.

- Weiss, E. (2014). *Conscientious objectors in Israel: Citizenship, sacrifice, trials of fealty*. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
- Weiss, E. (2016). Competing ethical regimes in a diverse society: Israeli military refusers. *American Ethnologist*, 44(1), 1-13.
- Yuval-Davis, N. (2011). *The politics of belonging: Intersectional contestations*. London, England: Sage.